

Stijn Oosterlynck,
docent stadsociologie,
Universiteit Antwerpen
en postdoctoraal
onderzoeker, K.U.Leuven
en Pascal Debruyne,
doctoraal onderzoeker,
UGent

De strijd voor een stad op mensenmaat in Gent. Het Pandinistisch Verblijvingsfront en de herwaardering van de stad als woonomgeving

Eind jaren 1970 streed het Pandinistisch Verblijvingsfront voor het behoud van de woonfunctie in het Pand in de historische Gentse wijk het Patershol. Die strijd speelde zich af in een periode van grote verschuivingen in de visie en praktijk van stadsplanning en -vernieuwing. De jarenlang opgebouwde spanning tussen de vigerende autoritaire en modernistische vormen van planning en nieuwe, meer op inspraak en leefbaarheid gerichte vormen van stadsplanning kwam volop tot uitbarsting in de strijd van de pandinisten. In dit artikel plaatsen we het Pandinistisch Verblijvingsfront – een allusie op het Sandinistisch Bevrijdingsfront in Nicaragua – in de historische context van de opkomst van sociale stadsvernieuwing en analyseren we hoe de dichte sociale relaties in deze bijzondere woongemeenschap de basis vormden voor een strijd voor de herwaardering van oude stadswijken, met inspraak van de bewoners en respect voor het bestaande sociale weefsel en de woonfunctie.

‘Het wordt tijd dat men beseft dat de materiële onbewoonbaarheid van de achterbuurten voorkeur geniet boven de morele onbewoonbaarheid van de functionele nuttigheidsarchitectuur.’¹

‘Placide, Betonpoeper!’²

Het prille begin van de stedelijke contestatiebeweging

In dit artikel gaan we op zoek naar het prille begin van de stedelijke contestatiebewegingen die in de lange naweeën van mei 1968 de woonfunctie van de stad in Gent, zoals overal in West-Europa, opnieuw centraal stelden en zo vooruitliepen op de herontdekking van de stad door de middenklassen. De Gentse binnenstedelijke wijk het Patershol staat nu vooral bekend als de enige overgebleven middeleeuwse wijk in Gent en een populaire toeristische restaurantbuurt, maar was toen het schouwtoneel van een hevige sociale strijd. Rond de bedreigde woongemeen-

Zicht op het Pand in het Patershol (Amsab-ISG, Gent)

schap het Pand in het Patershol vormde zich in 1979 het Pandinistisch Verblijvingsfront. De pandinisten, zoals de leden ervan genoemd werden, verdedigden het Pand als woonmilieu tegen de modernistische stadsplanning in de binnenstad en stelden de autoritaire politieke besluitvormingsprocessen aan de kaak. De dominante visie op de binnenstad als een monofunctionele zone voor de commerciële en dienstensector die te allen tijde bereikbaar moest zijn via automobilititeit, was al langer het voorwerp van kritiek uit verschillende hoeken. Een amalgaam van stedenbouwkundigen, 'monumentenzorgers' en stadsactivisten ageerden tegen de verloederend en leegloop van binnenstedelijke gebieden.³

De strijd van de pandinisten reflecteerde ook sterk de omwentelingen in de theorievorming rond de stad in die tijd. De marxistische filosoof en socioloog Henri Lefebvre argumenteerde dat de stedelijke ruimte geen natuurlijk gegeven is, maar dat iedere samenleving zijn eigen ruimte creëert. Die sociaal geproduceerde ruimte is niet zomaar een afgeleide van de dominante productieverhoudingen, maar de inzet van een sociale strijd en het product van de steeds wisselende machtsverhoudingen die daaruit voortkomen. Voor Lefebvre is het alledaagse leven en hoe mensen via alledaagse praktijken geleefde ruimtes produceren daarbij belangrijk. Om het spanningsveld waarin de stedelijke ruimte sociaal geproduceerd wordt te beschrijven, ontwikkelde Lefebvre een drieledig concept van de ruimte: *l'espace perçu*, *l'espace vécu* en *l'espace conçu*.⁴ Dat ruimtelijke drieluik verwijst respectievelijk naar de bestaande routines en alledaagse ruimtelijke praktijken van bewoners, de complexe betekenisgeving en symbolisering van die ruimte door bewoners en het heersende beeld van de ruimte zoals onder meer planners dit voorstellen en in kaart brengen. Het is de spanning tussen de geleefde ruimte en de abstracte ruimte zoals geconcipeerd door modernistische planners, die de strijd van de pandinisten tegen de overheden die hun woongemeenschap bedreigden, aandreef. In het denken over de stad van de Franse filosoof, historicus en sociale wetenschapper de Certeau vinden

we een gelijkaardig onderscheid tussen het alledaagse handelen, dat hij benoemt als ‘tactisch onzichtbaar gedrag’, en de ‘panoptische systemen’, die een uiting zijn van wat hij strategisch gedrag noemt.⁵ De Certeau verbindt ‘strategisch gedrag’ met de manier waarop instituties en machtsconfiguraties van bovenaf machtsregimes opleggen, met andere woorden het gedrag van de overheid bij het plannen van monofunctionele zakencentra in binnenstedelijke gebieden. Met tactieken verwijst hij daarentegen naar de manier waarop individuen en groepen, zoals de pandinisten, zelf op een creatieve en decentrale manier, via dikwijls banale dagdagelijkse praktijken, ruimtes creëren die aan de alziende controle en strategische disciplineren ontsnappen. Die tactieken mikken niet noodzakelijk op machtsovername, maar buigen wel de bestaande machtsstructuren om. Ook de strijd van de pandinisten was niet gericht op een revolutionaire omwenteling, maar eerder op het behoud en de uitbouw van ruimtes voor alternatieve, collectieve woonvormen.

In wat volgt situeren we de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront binnen de historische context die we hierboven al summier schetsten en analyseren we het als een symbolisch kantelmoment in de herwaardering van de stad als woongebied en de strijd voor meer participatie in stedelijke planningsprocessen. In een eerste sectie beschrijven we hoe gedurende de jaren 1970 een spanning opgebouwd werd tussen de vigerende autoritaire en modernistische vorm van stadsplanning enerzijds en een nieuwe, meer op participatie en leefbaarheid voor de bewoners gerichte planning anderzijds. We argumenteren dat deze spanning tot uitbarsting kwam in de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront. In een tweede sectie schetsen we de Patersholwijk en het Pand historisch, met bijzondere aandacht voor de sociale relaties die zich over de tijd heen in deze stedelijke ruimte verknoopt hebben. Daarna analyseren we de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront zelf. We leggen sterk de nadruk op hoe vanuit de dagdagelijkse sociale praktijk van deze wat afwijkende woongemeenschap in een verloederd binnenstedelijk gebied, de autoritaire planningspraktijk van de overheid de wacht aangezegd werd. Het zijn de sociale relaties die zich in deze woongemeenschap verknoopt hadden, die het fundament vormden van de toenmalige sociale strijd in het Gentse Patershol. We sluiten af met een aantal bedenkingen over hoe deze strijd de paden mee hielp uitzetten voor de verdere strijd voor ‘een stad op mensenmaat’, zoals de stadsactivisten, progressieve stedenbouwkundigen en monumentenzorgers dit toen noemden.

Een omslag in de ideeën over stadsplanning

Zoals veel West-Europese steden kreeg Gent het in de jaren 1960 zwaar te verduren. De stadsvlucht sloeg grote gaten in het binnenstedelijk weefsel en de betere 19e-eeuwse gordelwijken.⁶ Terwijl de suburbanisatie onverdroten verderging, woekerde speculatie in het centrum van de stad. Hoewel het stedelijke weefsel sinds de jaren 1950 stevig gesaneerd werd door beluiken en in onbruik geraakte fabrieken te slopen, gebeurde dit met bijzonder weinig aandacht voor de leefbaarheid van

de stad. We staan middenin het tijdvak van de hoogbouwdozen zoals de Amelinckx-blokken in de Groene Vallei, de sociale woontorens in het Rabot of de Groene Briel. De stedelijke planning werd bepaald door een *mindset* van autoritaire top-down-planning en grootschalige fysiekruimtelijke interventie. Mei '68 luidde een keerpunt in. Jongeren stelden de legitimiteit van het traditionele gezag in vraag en streden voor maatschappelijke emancipatie en participatie.⁷ Door de stadsvlucht was er een overaanbod aan goedkope huurwoningen in Gent. Voor studenten die naar autonomie streefden, was dit een gedroomde kans. Ze kwamen dikwijls in cités en beluiken terecht. Afgesloten van de straat – en dus van de sociale controle van de goegemeente – en met veel gemeenschappelijke ruimte gedeeld met gelijkgestemden, werden sommige van die beluiken en cités vrijhavens voor radicale ideeën en samenlevingsexperimenten. Een nieuwe groep jonge mensen leerde de stad dus kennen en waarden op een andere manier dan gangbaar was in het doorsnee Vlaamse gezin. Tegelijkertijd werden ze ook geconfronteerd met armoede, kaalslag, gebrekkige leefbaarheid en andere sociaal-ruimtelijke problemen die zich in de stad concentreerden. Ze vonden er stof voor hun maatschappelijk engagement.

Maar ook bij de Gentse politieke en economische elite giste een nieuw denken rond de stad. In 1970 lanceerde een werkgroep de internationale stedenbouwkundige ideeënwedstrijd *Gent Morgen*. De werkgroep bestond onder meer uit vertegenwoordigers van de lokale middenstand, stedenbouwkundige ambtenaren, academici en de toenmalige schepen van Openbare Werken.⁸ De opdracht was om een ruimtelijke toekomstvisie voor Gent uit te werken. 65 architectenbureaus uit de hele wereld reageerden op de oproep van *Gent Morgen*.⁹ Daartussen zaten een reeks visies waarin, geheel volgens modernistische planningsprincipes, tabula rasa gemaakt werd met het bestaande stadswefsel. Het winnende ontwerp van architecten Willy Verstraete en Herman Dewitte drukte echter een nieuw denken rond de stad en stedenbouw uit. Gedreven door de zorg om de stadsvlucht te stoppen, benadrukten zij de cultuurhistorische waarde van de binnenstad en vroegen de stad voorzichtig om te springen met haar patrimonium. Ze stelden voor het water in de stad zo veel mogelijk te behouden en de auto zo veel mogelijk te weren uit het historische centrum. De ideeën die voortkwamen uit de wedstrijd vonden later hun weg toen schepen van Openbare Werken Jacques Monsaert (zie verder) eind jaren 1970 stadsrenovatie en ruimtelijke structuurplanning opstartte.

De oliecrisis van 1973 maakte de kost van de op automobilititeit gerichte suburbanisering pijnlijk duidelijk.¹⁰ Het versterkte de aandacht voor wonen in de stad en openbaar vervoer. De eerste Vlaamse, schuchtere initiatieven om de leefbaarheid van steden op te krikken volgden. De christendemocratische staatssecretaris Luc D'Hoore (CVP) schreef drie beleidsnota's (1974-1976) over de fysieke aftakeling van de bebouwing in de steden en de eenzijdige binnenstedelijke bevolkingssamenstelling. In 1978 kreeg Vlaanderen een wetgeving 'betreffende de tegemoetkoming voor stads- en dorpsvernieuwingsoperaties' en twee jaar later, in 1980, werd het Jaar van de Stadsvernieuwing georganiseerd. Na de wedstrijd *Gent Morgen* in 1970

Tussen 1978 en 1980 streed het Pandinistisch Verblijvingsfront voor het behoud van de woonfunctie in het Gentse Pand. (Amsab-ISG, Gent)

evolueerde ook op Gents niveau het denken over stedelijkheid en stedelijke planning. Een nieuwe generatie politici met een andere kijk op de stad liet steeds nadrukkelijker van zich horen. De gemeentelijke fusieoperatie van 1977¹¹ bood dé aangelegenheid bij uitstek om goed na te denken over een nieuwe visie en aanpak voor de ruimtelijke ontwikkeling van het stedelijke grondgebied.¹² In de aanloop naar de verkiezingen van 1976 stelden de winnaars van *Gent Morgen*, Herman Dewitte en Willy Verstraeten, op vraag van de christendemocratische politicus Jacques Monsaert, het Richtplan Gent op om de discussie over de toekomst van de stad te voeden. Herman Rosseau, die 40 jaar als architect en stedenbouwkundige voor de stad Gent werkte, en Geert Van Doorne, voormalig directeur van de Gentse Dienst Monumentenzorg hierover: ‘In de verkiezingsbrochures voor de verkiezingen van 1976 werd gewerkt met toekomstbeelden over de stad. Dit Richtplan Gent van de CVP zou ook andere partijen en politici stimuleren hierover na te denken. Dat was in die tijd behoorlijk revolutionair.’¹³ Naast ideeën over welvaart en welzijn bevatte het Richtplan veel ideeën over stadsontwikkeling. Een aantal van de mensen die actief waren rond dit Richtplan zouden later een belangrijke rol spelen in de Gentse stadsontwikkeling en ruimtelijke planning.¹⁴ Het richtplan dwong ook politici van andere partijen om hierover na te denken.¹⁵ Onder meer op basis van het Richtplan Gent won de CVP in 1977 de verkiezingen en ging een coalitie aan met de sociaaldemocraten. Het nieuwe gemeentebestuur werd geleid

Verschillende kunstenaars, onder wie Jan Bursens, verklaarden zich solidair met de pandinisten. (Amsab-ISG, Gent)

door de christendemocraat Placide Depaepe, die op stedenbouwkundig vlak een exponent was van de conservatieve oude elite. De jongere christendemocratische politicus Jacques Monsaert werd schepen van Stadsontwikkeling, Openbare Werken en Rechtszaken. Hoewel de stadsactivisten hem allerm minst als een van hen zagen¹⁶, vertegenwoordigde hij in de stedelijke politieke elite toch een nieuw geluid. Zo installeerde hij voor de eerste keer een team van vier à vijf ruimtelijk planners, een beroepsgroep die stadsherwaardering als middel om de ruimteverslindende suburbanisering tegen te gaan in het hart droeg.

De zich langzaam opbouwende spanning tussen de autoritaire vormen van modernistische planning die de onleefbaarheid en verloedering van het stadscentrum in de hand werkten, en de nieuwe ideeën rond stadsplanning die ontstonden in kringen van stadsactivisten, ruimtelijke planners en monumentenzorgers en waarin de herwaardering en leefbaarheid van de stad centraal stonden, kwam in Gent voor het eerst tot uitbarsting eind jaren 1970. Tussen 1978 en 1980 streed het Pandinistisch Verblijvingsfront in een tot de verbeelding sprekende manier voor het behoud van de woonfunctie in het Gentse Pand. In wat volgt situeren we kort de historische ontwikkeling van het Patershol, de middeleeuwse stadsbuurt waarin het Pand gelegen is en analyseren we de ontstaansgronden, de inzet, het verloop en de uitkomst van de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront.

Van patriciërswijk naar volksbuurt en ... terug?

De Patersholwijk heeft een lange geschiedenis. Deze middeleeuwse wijk in de schaduw van het Gravensteen heeft altijd een erg gesloten stedenbouwkundige structuur gehad¹⁷, wat de wijk uitstekend leent voor de vorming van gesloten leefgemeenschappen. De socio-economische samenstelling van de wijk hing altijd al sterk samen met de functie van het Gravensteen. In de middeleeuwen, toen de burcht een belangrijke administratieve functie had, was het veeleer een patriciërswijk.¹⁸ Toen het Gravensteen tijdens de Franse en industriële revolutie zijn administratieve functie verloor en in het begin van de 19e eeuw eigendom werd van private ondernemers die het ombouwden tot een textiel fabriek, veranderde het Patershol in een volkswijk die vooral arbeiders en ambachtslui aantrok. Naar het einde toe van de 19e eeuw verhuisde de textielindustrie naar de (toenmalige) stadsrand en verlieten arbeiders en ambachtslui het Patershol. Zij werden vervangen door een sterk verpauperde bevolgingsklasse. Vanaf 1900 vonden ook kunstenaars en muzikanten, aangetrokken door de nabijheid van de academie, de weg naar het Patershol. Het Patershol werd een echte volksbuurt en verwierf een bedenkelijke reputatie, niet alleen omwille van het grote aantal cafés – drie- à vierhonderd volgens een telling in 1890 – maar ook door de ‘carberdoushkes’ en bordelen en de vele overbewoonde krotlogementshuizen die voor weinig geld verhuurd werden aan leurders, bedelaars, dokkers en vreemdelingen van allerlei pluimage.¹⁹ In de ogen van de gegoede burgerij was het Patershol een ontspanningsoord voor het ‘schuim van de bevolking’ en een toevluchtsoord voor criminelen.

Midden in de Patersholwijk, aan de Vrouwebroersstraat 8, ligt sinds de 13e eeuw het klooster van de geschoeide karmelieten of het Pand. Het bestaat uit twee pandhoven, een infirmerie, een kerk en een spreekhuis.²⁰ Het tweede pandhof werd bijgebouwd in 1720 en tijdens de Franse Revolutie onteigend ten voordele van een private eigenaar. Een aantal jaren later werd het grootste deel van het klooster opnieuw aangekocht door een gevolmachtigde van de paters karmelieten. Die verhuurde verschillende delen van het klooster aan bewoners, handelaars en industriëlen. Er woonden dus al sinds de late 18e eeuw leken in het Pand. Na de dood van de laatste karmeliet²¹ kwam het Pand in handen van de kerkfabriek Heilig Kerst. Rond 1850 breidden zij de woongelegenheid uit door duplexwoningen te bouwen in de bidgang van het tweede pandhof. Tijdens de 19e eeuw verloor het Pand dus haar religieuze functie en werd het, in de lijn met de veranderende bevolgingsamenstelling van de wijk, een goedkope woongelegenheid met armoedig bemeubelde kloostercellen voor de meest verpauperde delen van de Gentse bevolking, rond 1880 voor een tweehonderdtal gezinnen.²²

Na 1920 keerde het tij een beetje in het Patershol en begon de bevolking weer wat meer te variëren, maar de armoedige huisvesting en dagelijkse miserie van de bewoners bleven.²³ In de eerste helft van de 20e eeuw verouderde de bevolking van het Pand sterk. Vooral bejaarden, alleenstaande vrouwen en werklozen woonden

er en de verhuisdynamiek was er hoog, vooral voor de kamers op de verdiepingen. Het Pand functioneerde als een soort ‘passagewoning’ waar bewoners een aantal jaren vertoefden in afwachting van iets beters. In de loop van 1960 streken er steeds meer studenten en kunstenaars neer.²⁴ De volkse sfeer, de contacten met andere artiesten, de bijzondere architectuur van het Pand en niet het minst de goedkope huur trokken hen aan.²⁵ Onder deze kunstenaars waren mensen zoals Rik Vermeersch, Walter De Buck en Tjok Dessauvage. De kloosterarchitectuur, zeer gesloten naar buiten toe en met woningen rond een gemeenschappelijk binnenhof, nodigde sterk uit tot een gemeinschapsleven.²⁶ Hoewel er ook regelmatig conflicten voorkwamen en zeker niet iedereen zich in het gemeinschapsleven mengde, groeide er in het Pand dus een kleinschalige woongemeenschap van jonge en oude mensen, bejaarden, studenten, werkzoekenden en kunstenaars. Onder de alternatieve jongeren en kunstenaars in het Pand was de afkeer van kleinlinks even groot als die van de burgerlijke maatschappij.²⁷ Ze beschouwden vrijheid als het hoogste goed en verzetten zich tegen macht en gezag, maar een politiek engagement voorbij de seksuele revolutie was er niet.

Het Pand als strijdtoneel voor sociale stadsvernieuwing

Eind jaren 1970 werd de woongemeenschap echter in haar voortbestaan bedreigd. In 1977 kocht de provincie Oost-Vlaanderen het Pand voor 18 miljoen Belgische frank van de kerkfabriek Heilig Kerst. De provincie had het toeristische potentieel van deze middeleeuwse buurt ontdekt. Ze wou het Pand restaureren en het, in het kader van de vernieuwing van het Patershol, ‘een functionelere bestemming’ geven. Concreet onderhandelde de provincie met het Commissariaat-Generaal voor Toerisme om een deel van het complex als jeugdhotel in te richten ter vervanging van de jeugdherberg in de Sint-Pietersabdij.²⁸ Alhoewel er op dat moment slechts een voorontwerp was voor de restauratie van het eerste pandhof en de bestemming nog niet vastgelegd was, wilde de provincie het Pand toch al laten ontruimen.²⁹ Op 29 september 1978 kregen de vijfenzeventig huurders die het Pand bewoonden, onder wie een vijftiental bejaarden, bericht dat ze het oude klooster moesten verlaten. Als officiële reden gaf de socialistische provinciegouverneur Roger De Kinder ‘veiligheidsproblemen’ en een gebrek aan garantie op ‘brandveiligheid’ op.³⁰ Het provinciebestuur volgde daarbij een verdeel- en heerspolitiek. De ene groep huurders kreeg een harde boodschap waarin ze verplicht werden om binnen de drie maanden het Pand te verlaten, terwijl de oudere bewoners een brief kregen met een eerder zachte ondertoon over ‘huuropzeg’ en begeleiding bij het zoeken naar een nieuwe woonst.³¹ Enkele dagen na de huuropzeg, op 2 oktober 1978, tekende burgemeester Placide Depaape de onbewoonbaarheidsverklaring van het Pand.

De bewoners pikten dit niet. Zoals een 82-jarige vrouw in de krant *Vooruit* zei: ‘Naar ’t rusthuis? Nog liever in ’t water!’³² De huuropzeg was niet wettig gebeurd, zo hadden ze uit moeilijk verkrijgbare documenten gehaald.³³ Een aantal bewoners,

Luc Emmery (met pancarte), een van de protagonisten van het Pandinistisch Verblijvingsfront, in een betoging tijdens de Patersholfeesten (Amsab-ISG, Gent)

onder wie Luc Emmery, Piet Creve, Stefan Lindeman en Luc Rogiest, verenigden zich en richtten het Pandinistisch Verblijvingsfront op. Zij stelden dat 'voor het Pand geen functioneler bestemming kon gevonden worden dan bewoning'.³⁴ De pandinisten beschouwden hun woongemeenschap als een progressieve woonvorm, waarvan de schaal aangepast was aan de mens (kleinschalig), de woningtypes divers genoeg waren om mensen uit verschillende sociale groepen in onder te brengen en de publieke, open ruimte veelvuldig sociaal contact mogelijk maakten. Ze verdedigden dus niet enkel de woonfunctie in de binnenstad, maar ook het behoud van kleinschalige, collectieve woonvormen. Hun verzet was gericht tegen de autoritaire en van bovenaf opgelegde herwaardering van het Patershol, die geen aandacht schonk aan de bestaande bewoners en hun woon- en leefvormen. De pandinisten gingen akkoord met de provincie dat het eerste pandhof onbewoonbaar was, maar zeiden dat dit niet zo was voor het tweede pandhof, zoals de provincie en burgemeester beweerden. Voor het tweede pandhof stelden de pandinisten een zachte restauratie voor, waarbij zo veel mogelijk woningen, de diversiteit aan woonvormen en de huurprijs behouden bleven en het recht om door een persoonlijke inrichting een eigen woonklimaat te scheppen, gegarandeerd was. Ze verwier-

pen de louter bouwtechnische kijk op gebouwen en vergeleken het Pand met 'een levend wezen dat aan intensieve verzorging toe is'.³⁵ Een zachte restauratie houdt in dat men tracht 'de inbreng van elke bouwkampagne in de loop van de geschiedenis te respekteren'.³⁶ De daad werd meteen bij het woord gevoegd en de pandinisten pakten zelf de meest dringende herstellingswerken aan, daar waar de provincie het gebouw liet verkrotten. Vanaf november 1978 betaalden de overgebleven Pandbewoners geen huur meer, maar stortten ze de huurgelden in een gemeenschappelijk fonds dat aan de provincie aangeboden werd om het onderhoud en de restauratie te financieren.³⁷ Uiteindelijk werd zo'n 200.000 Belgische frank verzameld. Alle gezondheids- en veiligheidseisen die toen op tafel lagen wat betreft de renovatie, konden daar volgens de Pandbewoners mee betaald worden.³⁸

De provincie weigerde echter te luisteren en volhardde in haar plannen. Pandinist Luc Emmery tilde zwaar aan wat hij zag als een gebrek aan democratische ingesteldheid bij de provincie: 'Dergelijke handelswijze buigt gewoon de democratie om in haar tegendeel. Het is duidelijk dat hier opnieuw de sociaal zwakste groep van de Gentse binnenstad (bejaarden, invaliden ...) dreigt te worden verdreven uit de buurt waar ze reeds tientallen jaren leven.'³⁹ De gouverneur moest van de nieuwsoortige vormen van burgerdemocratie en participatie waar de pandinisten voor ijverden echter weinig hebben en vond dat in een democratie het laatste woord toekwam aan de verkozen vertegenwoordigers in de provincieraad.

Naast het belang van een zachte, gefaseerde restauratie en inspraak van de bewoners, was ook het behoud van de woonfunctie cruciaal voor de pandinisten.⁴⁰ Marc Leten van het Pandinistisch Verblijvingsfront beschreef de ontruiming van het Pand als de destructie van 'een manier van leven' en 'het offer aan de prestige en kommercie' en schreef in een brief op 4 september 1979: 'Het behoud van de woonfunctie in het Pand (Patershol, Gent) is sinds september 1978 onderwerp van Aktie door bewoners en sympathisanten. [...] Het gaat hier niet enkel om de uitdrijving van circa 50 personen uit de woning welke voor elk van hen het centrale en onvervangbare punt in hun leefwereld vormt. Het gaat ook om de wellicht definitieve teloorgang van een kleine gemeenschap in het hart van de grootstad Gent, waar jongeren en ouderen, mensen van diverse sociale standen en gezindheden juist door de architectuur van het gebouw naast en met mekaar een harmonieus leven kunnen leiden.' De provincie en de burgemeester werden ervan beschuldigd de buurt op te offeren aan snobisme en commercie en verweten niets te doen aan de stijgende huurprijzen door de ondertussen drukke speculatie.⁴¹

Door van de verdediging van hun alternatieve leef- en woonruimte tegenover een autoritaire stadsplanning de inzet van hun strijd te maken, plaatsten de pandinisten hun acties in het hart van de strijd voor een sociale stadsvernieuwing die toen aan het ontstaan was. In een brochure die het Pandinistisch Verblijvingsfront begin september 1980 publiceerde, kort na de uiteindelijke ontruiming van het Pand, stelde ze het behoud van de woonfunctie in het Pand voor als 'een test-case voor

sociale stadsrenovatie'.⁴² Dat kaderde voor hen in de steeds breder aangevoelde nood 'aan een georganiseerde aanpak om de verdere leegstand en ontvolking in de binnenstad tegen te gaan', 'de aanpak van kansarme buurten' (zoals het Patershol) en het belang van een architectuur die in en rond woongebouwen 'gemeenschappelijke ontmoetingsplaats' voorziet.⁴³ Ook Phillipe Vanherrewege zag in de woon- en leefvorm van de Pandbewoners de kiemen voor een ander soort stadsvernieuwing: 'De zo gewaardeerde kleinschaligheid, herkenbaarheid en integratie eigen aan zo'n woonbuurt zijn niet zomaar randverschijnselen van een marginale woongemeenschap. Heel het proces van stadsvernieuwing berust immers op een groeiende afkeer van grootschaligheid, desintegratie en suburbanisatie. In plaats van deze gemeenschap af te schilderen als een subversief groepje marginalen, verdient het een veeleer grondige studie om in het kader van de stadsvernieuwingscampagne in te spelen op de reële behoefte naar zo'n type woonvorm.'⁴⁴ De bekommernis omtrent het behoud van erfgoed (monumentenzorg) leefde toen ook al sterk en vormde een verdere basis om over de woonfunctie na te denken tijdens de herwaardering van wijken.

Inspraak

Om hun eis om inspraak kracht bij te zetten, organiseerden de pandinisten allerlei acties zoals een picknick op de Kouter, een bloemenverkoop in de Veldstraat, theaterspelen (theater ARENA), open vergaderingen en open dagen om mensen het Pand te laten bezoeken. Er was ook een radiostation in het Pand en in februari 1979 richtten de pandinisten de *Pandkrant* op om de bevolking te informeren.⁴⁵ Dat alles leidde ertoe dat de strijd van de pandinisten op 29 maart 1979 het nationale journaal haalde. De *Panorama*-uitzending op de toenmalige BRT versterkte de mobilisatie tegen de uitzetting van de Pandbewoners.⁴⁶ Op 13 juli 1979 vervoegden een dertiental krakers de overgebleven huurders in het Pand. Op 9 september 1979 trok een optocht van zo'n 1500 mensen, aangevoerd door pandinist Walter De Buck, van het Pand in het Patershol door de stad. De overgebleven gepensioneerden reden mee op een paardenkar.⁴⁷ Ondertussen zochten de pandinisten ook steun bij andere organisaties en gelijkgezinden om hun slagkracht te verhogen. Pandinist Luc Rogiest had rechten gestudeerd en was verbonden aan de Wetswinkel, die gratis juridisch advies verleende. Meteen kon men de huuropzegbrief gaan betwisten als 'onwettig'. De pandinisten konden bovendien terugvallen op een hele schare Gentse organisaties om breed te mobiliseren: Vuile Mong en zijn Vieze Gasten, het Gents Universitair Straatoneel en een hele reeks 'werkgroepen' (de Werkgroep Zuid, de Werkgroep stadsvernieuwing, de Werkgroep Muide, de Werkgroep Groene Vallei ...). Ze haalden ook banden aan met Antwerpse groepen zoals de Neefsteeg. Er kwam ook steun vanuit partijpolitieke hoek: de afdeling van de Kommunistische Partij (KP), Agalev en de Jongsocialisten verklaarden zich solidair met de eisen van de pandinisten.⁴⁸ De PVV-jongeren, met onder meer Guy Verhofstadt, meenden dat het tweede pandhof zijn woonfunctie moest behouden.⁴⁹ De hardnekkige weerstand

Om hun eisen kracht bij te zetten, organiseerden de pandinisten allerlei acties zoals een picknick op de Kouter. (Amsab-ISG, Gent)

van de pandinisten kreeg zelfs steun tot in de provincieraad, onder meer van André Vanhove (PVV, sociaalliberaal), Albert De Bruyne (KP) en Oswald Van Ooteghem (VU).⁵⁰

Ondertussen zetten de pandinisten druk op de stad Gent, vooral via Jacques Monsaert, schepen van Stadsontwikkeling, Ruimtelijke Ordening en Openbare Werken, om het pand over te kopen van de provincie, in de hoop dat de stad zou kiezen voor het behoud van de woonfunctie tijdens de renovatie.⁵¹ Monsaert had eerder bemiddeld met de provincie en verkregen dat de bewoners tot 31 augustus 1979 in het Pand konden blijven wonen.⁵² De pandinisten stelden verder hun hoop op het Actieplan Patershol, dat schepen Monsaert op 11 oktober 1979 voorstelde. Dit Actieplan stelde een renovatie van de Patersholswijk voor met behoud van de sociale structuur en woonfunctie.⁵³ In februari 1980 ruilde de provincie met de stad het tweede binnenhof van het Pand voor de kerk van het klooster aan de Lange Steenstraat. Dat gaf de pandinisten even weer hoop⁵⁴, maar die bleek uiteindelijk ijdel te zijn. Op 29 juli 1980 stuurde de stad een uitwijzingsbevel naar de overgebleven bewoners van het Pand met het dringende verzoek binnen de twee weken het Pand te verlaten. Het uitwijzingsbevel oogstte veel kritiek in de pers en de georganiseerde civiele samenleving, die zich afvroeg hoe ernstig het argument van de onbewoon-

Op 20 augustus 1980 werden alle bewoners, jong en oud, door de politie uit het Pand gezet.
(Amsab-ISG, Gent)

baarheid nog was nu de effectieve uitwijzing al twee jaar op zich liet wachten. De pandinisten reageerden op 8 augustus met een brief waarin ze het uitwijzingsbevel van de stad beschreven als 'een geïsoleerde actie van burgemeester De Paepe' en vroegen dat de stad haar belofte om met de bewoners te onderhandelen nakwam. Tijdens een onderhoud met de pandinisten stelde burgemeester De Paepe dat hij voor het behoud van de woonfunctie afhankelijk was van regeringssubsidies en dat hij dit bij de regering zou verdedigen.

Op 20 augustus viel echter het doek. Terwijl burgemeester De Paepe van zijn vakantie aan de Belgische kust genoot, voerde een vijftig man sterke politiemacht zijn bevel tot uitwijzing uit. Bruine zeep op de trappen, de nauwe steegjes en de zelfgemaakte inbraakarmen en barricades hielden de politie in gevechtsuitrusting nog even tegen, maar uiteindelijk verloren de pandinisten het pleit.⁵⁵ Later op de dag volgde nog een zitstaking op de Korenmarkt, een korte bezetting van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie in de Corduwaniestraat en een betoging van een paar honderd mensen in de binnenstad.⁵⁶ Het persbericht van de stad over de ontruiming maakte de verdeeldheid in het stadsbestuur nogmaals pijnlijk duidelijk: de eerste drie paragrafen waarin onder meer de nood van de uitzetting beargumenteerd werd, stond enkel op naam van burgemeester De Paepe als hoofd van de politie. De laatste twee paragrafen gingen over de renovatie van het tweede pandhuis en werden door het ganse stadsbestuur onderschreven.

De uitdrijving van de Pandbewoners verliep niet zonder verzet. (Amsab-ISG, Gent)

De apotheose van de strijd van het Pandinistisch Verblijvingsfront volgde anderhalve week later. Op 31 augustus 1980 stapten tussen de 1000 en de 1500 mensen, inclusief leden van de vier politieke fracties binnen de gemeenteraad (ook uit De Paepes eigen partij), op in een betoging tegen de hardhandige ontruiming van het Pand.⁵⁷ Ze eisten het behoud van de woonfunctie zoals ze was en een onmiddellijke aanvang van de herstellingen in dialoog met de bewoners.⁵⁸ Vanuit een breder perspectief kon de betoging ook gezien worden als de eis voor een andere aanpak van de oude stadswijken en een sociale stadsvernieuwing.⁵⁹ Veel zoden zette het protest niet aan de dijk voor de Pandbewoners. Het zou nog vele jaren duren voor een elftal gerestaureerde woningen in de middenvleugel van het eerste en tweede pandhof opnieuw voor bewoning klaar waren.⁶⁰ Op de vijftientig sociale woningen was het zelfs wachten tot 1995. In mei 1991 gaf de Raad van State de pandinisten wel nog gelijk door de onbewoonbaarheidsverklaring wegens onvoldoende gemotiveerd en procedurefouten te vernietigen.⁶¹

Epiloog

De strijd voor een sociale stadsvernieuwing, een herwaardering van de oude stadswijken met inspraak van de bewoners en respect voor het bestaande sociale weefsel en ruimtelijke structuur, zet zich na de pandinisten verder door. Verschillende ba-

sisorganisaties en bewegingen blijven het 'Recht op de Stad' opeisen tegen de kolonisering van marktkrachten en autoritaire stedelijke planningsinterventies. Voorbeelden daarvan zijn de Gentse Buurt en Actie Komités (GEBAK), de mislukte poging om met Stad voor de Mens een brede stadsbeweging te vormen en de Vlaamse organisatie Bewoners In de Ruimtelijke Ordening (BIRO, 1982-1995). Tegelijkertijd kwam er rond 1982 ook een nieuwe generatie politici aan de macht, zoals Jacques Monsaert in Gent en Bob Cools in Antwerpen. Alhoewel die niet door alle activisten als vernieuwers werden gezien – zie bijvoorbeeld de slogan 'Waar was Monsaert? Rooie piet was er niet', in de grote betoging na de uitzetting van de Pandbewoners⁶² – week hun benadering van stadsvernieuwing in belangrijke mate af van hun voorgangers, zoals Placide De Paepe in Gent. Het herwaarderingsbeleid dat in 1982 van start ging, was de beleidsmatige uiting van deze nieuwe wind in het beleid. Ook al was dit grotendeels een beleid zonder centen, er was wel ruimte voor participatie en overleg, alsook was er oog voor het vermijden van 'saneringsnomadisme van de zittende bewoners', twee kernelementen voor sociale stadsvernieuwing.⁶³

Het verhaal van de pandinisten geeft mooi aan hoe tijdens de jaren 1970 nieuwe stedelijke actoren ontstonden die vanuit hun geleefde ervaring de autoritair geplande stadsontwikkeling de wacht aanzegden en zo de voedingsbodem en het draagvlak voor een ander, socialer vernieuwingsbeleid voor de oude stadswijken vormden. Vandaag is het stedenbeleid sterk geprofessionaliseerd. De sociale en participatieve insteek op stadsvernieuwing blijft aanwezig, maar is absoluut geen verworvenheid en moet meer wel dan niet het onderspit delven tegen marktgerichte en centraal gestuurde stadsontwikkelingsprojecten. Problematisch is dat de sociale strijd die aan de grondslag ligt van de stedelijke renaissance vandaag dikwijls weggeschreven wordt uit haar officiële geschiedenis, of ten hoogste nog geduld wordt als een folkloristisch element dat geen gevolg heeft voor de huidige stadsvernieuwing. Stadsvernieuwing wordt vandaag gereduceerd tot een beleidsverhaal dat draait rond het stroomlijnen van de acties van verschillende publieke en private actoren en investeringsstromen. Daarin wordt stadsvernieuwing voorgesteld als een proces van institutionalisering, professionalisering en voortdurende optimalisering van het stedelijke beleid ten voordele van 'de' stadsbewoner. Dat blijkt ook uit een deel van de wetenschappelijke literatuur waarin de beleidsfocus centraal staat. Door de geschiedenis van de stadsvernieuwing te bekijken vanuit het perspectief van de dagdagelijkse sociale strijd voor en over de stedelijke ruimte en haar inrichting, willen we deze dimensie, die vandaag even relevant blijft, opnieuw in de kijker zetten. Zowel gisteren als vandaag is stedelijke vernieuwing in de eerste plaats een voortdurende strijd voor de controle over de stedelijke ruimte en haar inrichting.

Op 31 augustus 1980 stapten tussen de 1000 en 1500 mensen op in een betoging tegen de hardhandige ontruiming van het Pand. (Amsab-ISG, Gent)

- 1 Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand. Architectuur*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1981, p. 26.
- 2 Muurschreeuw in het Pand. Uit: André VANHOVE & Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten ervan*, Gent: Museum voor Volkskunde, 1997, p. 70.
- 3 Guido KNOPS (red.), *Stadsvernieuwing in beweging*, Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1992, p. 6.
- 4 Henri LEFEBVRE, *La production de l'espace*, Parijs: Anthropos, 1974, p. 33-38.
- 5 Michel DE CERTEAU, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press, 1984.
- 6 Marc HEUGHEBAERT, Gent, waar Mattheus zich nog altijd thuis voelt. In: *Oikos*, (2006)3, p. 22-36.
- 7 Interview met Marc Heughebaert door Stijn Oosterlynck en Pascal Debruyne, 2009.
- 8 Karel VAN KEYMEULEN, *Gent morgen. 35 jaar dromen, plannen en bouwen in de stad*, Gent: STAM/Gent Cultuurstad vzw, 2006.
- 9 Bart DESOMER, Dromen, plannen en bouwen. Tentoonstelling over 35 jaar ruimtelijke planning in Gent. In: *Stadsmagazine Gent*, (2006)11.
- 10 Pascal DE DECKER, Stedelijk beleid: dertig jaar surfen op politieke golven. In: *Alert*, 35(2009)3.
- 11 De stad werd uitgebreid met de volgende gemeenten: Wondelgem, Oostakker, Sint-Amandsberg, Ledeborg, Gentbrugge, Zwijn-aarde, Sint-Denijs-Westrem, Afsnee, Drongen en Mariakerke. Haar oppervlakte steeg van 3776 ha tot 13.595 ha en het aantal inwoners van 160.141 tot 248.671.
- 12 Bart DESOMER, Dromen, plannen en bouwen [...].
- 13 André COENE, *Socializing agents underlie political affinities, a Belgian case-study*, 1e ECPR Graduate Conference 'Contentious Politics', University of Essex, 2006; Interview met H. Rousseau en G. Vandoorne door Pascal Debruyne, 2008.
- 14 Bijvoorbeeld Johan Vandenhoue, de latere adviseur voor stadsvernieuwing en monumentenzorg van Jacques Monsaert (zie verder).
- 15 De liberaal André Vanhove ontwikkelde in 1975 een 15-punten plan voor Gent. *Richt snoeren voor een gewenste toekomst*, terwijl de eveneens liberale politicus Willy Declercq met een *Blauwdruk voor Nieuw Gent. PVV zesjarenprogramma 1977-1982* op de proppen kwam. Zie: André COENE, *Socializing agents* [...].
- 16 Interview met Marc Heughebaert [...].
- 17 De wijk, die vroeger de Brielwijk genoemd werd, kreeg haar huidige naam op het einde van de 19e eeuw. Toen de paters karmelieten, die zich in de 13e eeuw in deze wijk vestigden, hun klooster rond 1720 uitbreidden, bouwden ze over het water. Ze bewaarden echter een 'hol' om water te halen voor de bewoners. In de volksmond werd dit hol al snel het 'patershol' genoemd.
- 18 Sylvie DHAENE, De muren weten ervan. Kunstenaars in het Patershol. In: André VANHOVE & Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten* [...].
- 19 Guido DESEYN, In 't Patershol was 't alle dagen zondag. Sociale schets van het Patershol tot 1950. In: André VANHOVE & Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten* [...].
- 20 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide karmelieten Vrouwebroerstraat, Gent. Bestemming*, Gent, 1980; Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand* [...].
- 21 Volgens Dhaene kwam het volledige pand in 1845 in handen van de Heilig Kerstparochie. Zie: André VANHOVE & Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten* [...]. Vanherrewege vermeldt in zijn licentiaatsverhandeling dat dit al in 1806 gebeurde. Zie: Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand* [...].
- 22 Sylvie DHAENE, De muren weten [...].
- 23 Guido DESEYN, In 't Patershol [...]; Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand* [...].
- 24 Sylvie DHAENE, De muren weten [...].
- 25 De bewoners woonden er eind jaren 1970 tegen zo'n 300 Belgische frank huur per maand, wat ook toen al een lage prijs was, al had je daarvoor geen stromend water, geen toilet in huis en minimale elektriciteit. Zie: Interview met Piet Creve door Pascal Debruyne, 2008; *Vooruit*, 30/09/1978.
- 26 Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand* [...].
- 27 Bert POPELIER, Niets boven de vrijheid. In: Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten ervan II*, Gent: Museum voor Volkskunde, 1998.
- 28 *De Gentenaar*, 29/08/1979; *De Gentenaar Regionaal*, 03/10/1978.
- 29 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide* [...].
- 30 De provincie werd geleid door een coalitie tussen christendemocraten, die een sterk numeriek overwicht hadden, en socialisten. Zie: *De Gentenaar*, 11/07/1979, p. 9.
- 31 *Het Laatste Nieuws*, 13/07/1979; *De Gentenaar Regionaal*, 03/10/1978.
- 32 *Vooruit*, 08/10/1978.
- 33 *Vooruit*, 27/10/1978; *De Gentenaar Regionaal*, 10 en 26/10/1978.
- 34 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide* [...], p. 3; De naam van de groep werd door Jan Emmery uitgevonden en alludeerde op het Sandinistisch Bevrijdingsleger in Nicaragua.

- 35 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*, p. 11.
- 36 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*, p. 11.
- 37 Patricia BEECKMAN, 't Pand of de teleurgang van een dorp in de stad. In: Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten ervan II [...]*.
- 38 *Vooruit*, 14/02/1979.
- 39 *De Morgen*, 29/03/1979.
- 40 *Vooruit*, 14/02/1979.
- 41 Marc Reynebeau in *Knack*, 26/09/1979.
- 42 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*, p. 6.
- 43 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*, p. 5-6.
- 44 Philippe VANHERREWEGE, *Het Pand [...]*.
- 45 *Het Volk*, 18/02/1979.
- 46 *Vooruit*, 29/03/1979.
- 47 *De Gentenaar*, 16/07/1979.
- 48 *Vooruit*, 18/09/1979; *De Rode Vaan*, 14/09/1979.
- 49 *De Gentenaar*, 30/08/1979.
- 50 *De Gentenaar*, 10/09/1979.
- 51 *Het Volk*, 16/07/1979.
- 52 *De Gentenaar*, 08/12/1978.
- 53 Patricia BEECKMAN, 't Pand of de teleurgang [...].
- 54 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*.
- 55 Interview met Luc Rogiest door Pascal Debruyne, 2008.
- 56 Patricia BEECKMAN, 't Pand of de teleurgang [...].
- 57 *De Standaard*, 01/09/1980.
- 58 PANDINISTISCH VERBLIJVINGSFRONT, *Het Pand der geschoeide [...]*.
- 59 Marc HEUGHEBAERT, Gent, waar Mattheus [...].
- 60 Sylvie DHAENE (red.), *De muren weten ervan II [...]*.
- 61 Arrest nr. 37.120.
- 62 Interview met Piet Creve [...]; Interview met Marc Heughebaert [...].
- 63 Paul AKKERMANS, *Gaat het om stenen of mensen? Sociale stads- en dorpsvernieuwing in Vlaanderen*, Brussel: Kabinet van Gemeenschapsminister voor Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, 1983, p. 75.